

Margit van der Steen

‘ware wonder- dieren’

De eerste vrouwen in de
Nederlandse politiek [1917-1927]

Boom

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij bijdragen van het Lira Fonds, Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, en KNAW Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis en Cultuur.

Afbeelding omslag: Deelnemers aan de bijeenkomst voor vrouwelijke raadsleden van de SDAP in 1924 [Fotocollectie Jan de Roos]

Ontwerp omslag: Brigitte Slangen

Verzorging binnenwerk: Bas Reijnen

© 2026 Margit van der Steen | Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Auteursrecht ten aanzien van tekst- en datamining en machinelearning is nadrukkelijk voorbehouden. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.

No part of this publication may be reproduced in the context of text and data mining for any other purpose which is not expressly permitted by law without the written permission of the publisher.

ISBN 9789024474479

NUR 680

www.boom.nl

Inhoud

Proloog 11

1. Uit de schaduw van Aletta Jacobs 15

Vrouwen mogen zich verkiesbaar stellen 15 | Op zoek naar de eerste vrouwelijke volksvertegenwoordigers 17 | Beelden van de eerste vrouwelijke politici 21 | De realiteit: circa vierhonderd vrouwen met politieke ambities 22

Carry Pothuis-Smit 24

2. Emancipatie en Pacificatie: Nederland rond het einde van de Eerste Wereldoorlog 29

De tweede sekse 29 | Strijd 32 | Teleurstelling en overwinning 37 | Politiek op loopafstand: de gemeenteraad 39

Henderika van Zelm-van den Berg 42

Johanna Naber 45

3. Politiek wordt partijpolitiek 51

Verschuiving van de macht 51 | Een nieuw kiesstelsel met nieuwe procedures 52 | Liberalen: voorstanders van gelijke rechten 55 | Sociaaldemocraten: eerst socialisme, daarna vrouwenrechten 59 | Confessionele partijen: weerstand tegen vrouwen in de politiek 63 | Een vrouwenpartij oprichten of aansluiten bij een bestaande partij? 66

Anke Tjaden-van der Vlies 68

4. Door mannen gekozen: de eerste vrouwen in de politiek (1917-1923) 73

Barsten in het mannenbastion 73 | De Tweede Kamer: 21 vrouwen voor 100 zetels 74 | De eerste zestien in de Provinciale Staten 77 | Provinciale Statenleden kiezen de eerste vrouw in de Eerste Kamer 78 | Gemeenteraden 80 | *Meer dan tweehonderd kandidaten* 80 | *Waar kwamen vrouwen in de raad?* 82 | *Leeftijd gemeenteraadsleden* 83 | *Beroepsleven lokale bestuurders* 84 | Een nieuw beeld: driehonderd vrouwen met politieke ambities 85

Titia Cornelia Goedhuis-van der Ploeg 87

Antsje Timmerman-Lenstra 90

5. Door mannen gekozen: winnaars en verliezers (1917-1923) 93

Aletta Jacobs en Suze Groeneweg 93 | Met 22 stemmen in de Deventer gemeenteraad 94 | Winnaars en verliezers: de Tweede Kamer en de Provinciale Staten 97 | Gemeenteraadsverkiezingen 98 | Waarom wint de een en verliezen de anderen? 101

Annie Meijer 105

6. Van moeilijke start tot onvrijwillig vertrek: beginnen en eindigen 109

Alle begin is moeilijk: oefenen met politiek 109 | Besturen in het katholieke maatschappelijk werk 110 | Vereniging voor Vrouwenkiesrecht als leerschool 111 | De Vrouwen-groep in de Vrijheidsbond 113 | De SDAP Vrouwenbond 114 | Afscheid van de politiek 116 | Huwelijk en zwangerschap 119

Maria Elisabeth Bes 123

7. Door mannen én vrouwen gekozen: vrouwelijke volksvertegenwoordigers (1922-1927) 127

In Maastricht en Leiden gaan de eerste vrouwen naar de stembus **128** | 1922: verkiezingen voor de Tweede Kamer op komst **131** | Een verrassende uitslag **133** | Lokale verkiezingen in 1923 **136** | *Spreiding naar gemeenten en politieke kleur* **138** | *Gemeenteraad als springplank* **140** | *De bijzondere situatie in Zuid-Limburg* **142** | Reden tot feest? **143**

Maria Sara Geijs-Rappange **145**

Eiske ten Bos-Harkema **147**

8. Huisvrouwen in de politiek 151

Huisvrouwen en moeders zijn niet geschikt voor de politiek **151** | 'de vrouw is haren man gehoorzaamheid verschuldigd' **152** | Een handelingsonbekwaam staatshoofd **154** | De wetgeving versus de realiteit **156** | Passief vrouwenkiesrecht opent deuren **160** | 'de gemeente als een groot gezin' **163** | Lokale bestuurders zijn geen echte politici **166**

Wilhelmina van Itallie-van Embden **168**

Frida Katz **171**

9. Van eerstelingen, 'gewone' arbeidersvrouwen, 'huisgenooten van God' en radicalen: de verhalen 175

De eerste vrouwen in de landelijke en provinciale politiek **175** | De eerste vrouwen in de gemeenteraden **177** | Een 'gewone' arbeidersvrouw **181** | 'huisgenooten van God': christelijke politici **186** | Joodse vrouwen **188** | Religieus socialisten en communisten **190** | Over de invloed van klasse en religie **193**

Sophie Charlotte Bronsveld-Vitringa **194**

Berendina Stoel-Nieuwhof **197**

10. Het nieuwe geluid van vrouwen 201

Hoe weten we wat vrouwelijke volksvertegenwoordigers deden? **201** | 'Vrouwenonderwerpen' **203** | Gelijke rechten **205** | Van zusterpensioen en armoedebestrijding **208** | Sterke moeders **210** | Zorg voor kinderen en kwetsbaren **211** | Drankbestrijding **214** | Huisvesting en huishouden **215** | Onderwijs **215** | Twistpunt: beroepsarbeid van de gehuwde vrouw **216** | Oorlog en vrede **219** | 'De vrouw sprak op haar eigen wijze' **220** | 'Je mag je door zo'n vrouw toch niet de loef laten afsteken' **224** | Vrouwen maken een verschil dat ertoe doet **225**

Mathilde Cohen Tervaert-Israëls **227**

Slotbeschouwing 231

Huisvrouwen in de politiek **234** | Politiek wordt partijpolitiek, oftewel het belang van procedures **235** | Winnaars en verliezers **236** | Nieuwe thema's op de politieke agenda **237** | Gelijk en toch verschillend **240** | Wat verandert er als vrouwen ook naar de stembus mogen? **241** | Het belang van lokale politiek **242**

Noten 245

Bijlagen 257

Bijlage 1: Vrouwen in de Staten-Generaal 1918-1927 **257**

Bijlage 2: Vrouwen in de Provinciale Staten 1919 **258**

Bijlage 3a: Vrouwen in de gemeenteraden 1919-1923 **259**

Bijlage 3b: Vrouwen in de gemeenterade 1923-1927 **262**

Afkortingen 266

Tijddlijn 267

Literatuur 268

Bronnen en websites 275

Verantwoording en dank 277

Illustratieverantwoording 283

Over de auteur 284

Personenregister 285

‘Laat niemand meer zeggen met wat hautaine minachting: wat betekende dat vrouwenkiesrecht eigenlijk, welke vrouwen gaven daar wat om? Want het was het nieuwe geluid, dat gehoord werd: de vrouw, de gewone huisvrouw, om wie nooit iemand in ’t bijzonder dacht bij de bespreking der openbare zaken, zij vroeg om de dingen, die zij ontbeerde voor zich en haar gezin.’

Carry Pothuis-Smit

Wat deden de vrouwen met haar kiesrecht? Het algemeen vrouwenkiesrecht in de praktijk 1919-1940

Proloog

NIKS, stond er op het bordje dat Aletta Jacobs vasthield. Het boegbeeld van de vrouwenkiesrechtbeweging veegde zich de tranen uit de ogen. Zo tekende cartoonist Johan Braakensiek haar in *De Amsterdammer* nadat de invoering van het algemeen vrouwenkiesrecht was gesneuveld in een uitruil van politieke belangen. Politici hadden zojuist de subsidiëring van het bijzonder onderwijs uitgewisseld tegen de invoering van het algemeen mannenkiesrecht. Van algemeen vrouwenkiesrecht kon geen sprake zijn.

Dr. Aletta Jacobs (1854-1929) was zichtbaar teleurgesteld. Decennialang was gestreden voor het vrouwenkiesrecht en nu werd de beweging met een troostprijs afgescheept. De grondwettelijke belemmeringen tegen het vrouwenkiesrecht waren weliswaar met de grondwetswijziging in 1917 weggenomen en vrouwen konden zich verkiesbaar stellen, maar mochten niet naar de stembus. Daarmee waren ze nog steeds geen volwaardig staatsburger. 'Want wat betekent voor ons verkiesbaarheid zonder kiesrecht?' schreef Jacobs. Ook minister-president Cort van der Linden gaf toe het passieve kiesrecht te zien 'als een weinig ingrijpende hervorming, die, [...] het leven der vrouw in het algemeen niet raakt'. Het zou tot 1919 duren voordat vrouwen, zoals mannen, over het actieve kiesrecht konden beschikken. Onder invloed van sociale onrust en revolutionaire dreiging werd deze ongelijkheid tussen de seksen opgeheven en kwam algemeen vrouwenkiesrecht eindelijk tot stand.

Als voorzitter van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht had Jacobs een prominente rol gespeeld in de vrouwenkiesrecht-

beweging. In meerdere opzichten was zij een pionier. Ze ging als eerste meisje studeren aan de Universiteit van Groningen, promoveerde als eerste vrouw tot doctor in de medicijnen, en opende als eerste vrouw een artsenpraktijk. In 1883 probeerde ze als eerste vrouw een plaats op een gemeentelijke kieslijst te verwerven. Door deze baanbrekende activiteiten verwierf ze een plek in de canon van de Nederlandse geschiedenis. Het had dan ook voor de hand gelegen dat een van Nederlands meest voor-aanstaande feministen als eerste vrouw een zetel in de Tweede Kamer zou gaan bezetten. Ze wilde zelf ook niets liever. Maar het liep anders.

Na de invoering van het passieve vrouwenkiesrecht in 1917 besloot Jacobs zich te kandideren voor de Tweede Kamerverkiezingen in het daaropvolgende jaar. Ze kreeg te maken met nieuwe procedures die het gevolg waren van een recente wijziging van het kiesstelsel. In het nieuwe stelsel speelden politieke partijen een belangrijke rol. Jacobs koos voor de partij die het positiefst stond tegenover het feminisme, de liberale Vrijzinnig Democratische Bond (vdb). De vdb zette haar op een verkiesbare plaats op de kandidatenlijst. Maar dankzij een spectaculaire actie van jonkheer Eeltjo van Beresteyn ging de zetel aan haar neus voorbij. Hij had niet kunnen verdragen dat hij lager dan Jacobs op de lijst stond en kwam met voorkeurstemmen in het parlement. Jacobs had 1919 stemmen verworven, nauwelijks meer dan de onbekende Anke Tjaden-van der Vlies, die 1851 stemmen had vergaard. Een vrouw die wel een Kamerzetel wist te bemachtigen had aan slechts 569 stemmen genoeg. Dit was Suze Groeneweg, een sociaaldemocraat afkomstig uit het onderwijs. Zij kreeg de primeur als eerste en enige vrouw naast 99 mannen.¹

De lotgevallen van Aletta Jacobs roepen veel vragen op. Had de cartoonist Braakensiek niet iets over het hoofd gezien toen hij Jacobs het bordje met NIKS in de handen duwde? Vrouwen mochten zich vanaf 1917 kandideren voor de Staten-Generaal, de Provinciale Staten en de gemeenteraden, en konden voor het eerst als gekozen volksvertegenwoordiger optreden. Was het wel

juist te veronderstellen dat het passieve vrouwenkiesrecht niets voorstelde, of is er een ander verhaal te vertellen? Die vraag gaan we in dit boek beantwoorden.

Uit de schaduw van Aletta Jacobs

Eeuwenlang oefenden vrouwen in Nederland politieke macht uit. Vrouwen uit de elite, de ‘moeders des vaderlands’, hadden voor en achter de schermen invloed als staatshoofd, familielid of adviseur van politieke leiders. Nieuw was dat vrouwen sinds 1917, na een lange strijd om het kiesrecht, vertegenwoordigende functies mochten gaan uitoefenen. Daar bleken veel meer vrouwen belangstelling voor te hebben dan tot nog toe bekend was.¹

Vrouwen mogen zich verkiesbaar stellen

Gaatske Adriana Leendertz-Ladenius (1883-1953), Roosje Betsy de Beer-Meibergen (1879-1943), ir. Marie Bes (1882-1938), Stiena Ruijpers-Erens (1857-1930) en Sophie Charlotte Bronsveld-Vitringa (1871-1933); het zijn namen van de eerste vrouwelijke volksvertegenwoordigers, die grotendeels in de vergetelheid zijn geraakt. In 1919 werden ze door mannen gekozen. Vrouwen mochten zich op dat moment wel verkiesbaar stellen, maar nog niet naar de stembus. Hun namen zeggen ons vrijwel niets meer, maar na de invoering van het passieve vrouwenkiesrecht gingen zij als eersten de uitdaging aan om lokaal, provinciaal en nationaal politiek actief te worden. Zij vormen slechts een fractie van het veel grotere aantal vrouwen dat na het verkrijgen van het passieve kiesrecht politieke ambities toonde. Deze pioniers staan in dit boek centraal.

Over de aanloop naar het kiesrecht is inmiddels het nodige bekend. Rond de herdenking van een eeuw vrouwenkiesrecht in 2019 verschenen publicaties die een nieuw licht wierpen op het bereiken van deze mijlpaal. Ze maakten goed zichtbaar hoe heftig de weerstand tegen vrouwen in de politiek toen was. Niet voor niets was de strijd om het vrouwenkiesrecht taai en langdurig geweest. Vele vrouwen en mannen hadden zich lokaal, nationaal en internationaal georganiseerd om het kiesrecht te verwerven. Recent onderzoek corrigeerde de oudere veronderstelling dat het vrouwenkiesrecht vrouwen min of meer in de schoot was geworpen.²

Het algemeen vrouwenkiesrecht werd in twee fasen ingevoerd. De Grondwetsherziening van 1917 hief weliswaar de grondwettelijke belemmeringen tegen het vrouwenkiesrecht op, maar vrouwen kregen alleen het passieve kiesrecht toegekend. Ze mochten zich verkiesbaar stellen voor vertegenwoordigende functies. Twee jaar later vond de invoering van het actieve vrouwenkiesrecht plaats, waardoor het recht om te stemmen was gegarandeerd. In 1920 ging Elise Spauwen-Schrijnemakers in het Zuid-Limburgse Gronsvelt als eerste vrouw naar de stembus voor de verkiezing van de leden van een gemeenteraad. Vanwege een gemeentelijke herindeling vonden daar vervroegd verkiezingen plaats.

Het beeld van de eerste vrouwen in de politiek is sterk gevormd door drie uitzonderlijke personen. Allereerst Aletta Jacobs, en in iets mindere mate Suze Groeneweg (1875-1940) en Carry Pothuis-Smit (1872-1951). Jacobs was in meerdere opzichten een pionier. Maar ondanks haar grote staat van dienst wist ze geen zetel in de Tweede Kamer te bemachtigen. Wie dat in 1918 wel lukte, was Groeneweg. In de Eerste Kamer was het Pothuis-Smit die als eerste vrouw gekozen werd. Door het overlijden van de liberale jurist mr. Jacobus Kappeyne van de Coppello kwam ze tussentijds, op 23 maart 1920, in de Eerste Kamer. Zowel Pothuis-Smit als Groeneweg was actief in de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), een van de voorlopers van de Partij van de Arbeid.

Beiden hadden een lange staat van dienst in de politiek. Pothuis-Smit combineerde het raadslidmaatschap in Amsterdam

met het werk in de Eerste Kamer (1920-1937). Haar entree daar was bepaald niet gemakkelijk. In het begin ontweek en negeerde ongeveer de helft van de senatoren haar zelfs. Ook in de pers moest ze het ontgelden, tot en met een kwalificatie als 'roode kakelkip' aan toe. Later werd die bejegening collegialer. In het stapelen van functies spande Groeneweg de kroon. Zij was lid van de gemeenteraad in Rotterdam, van de Provinciale Staten en van de Tweede Kamer. Haar entree in het parlement trok veel bekijks. Pers uit het hele land stormde op haar af en in korte tijd was zij een van de bekendste vrouwen van Nederland. Zij had eveneens te maken met seksisme, hoon en spot. Het gangetje naar de kamer waar zij haar toilet kon maken, bijvoorbeeld, werd 'het Groenewegje' genoemd. Dit was eveneens de benaming van een Haagse straat, bekend vanwege haar bordelen. In 1937 nam ze moegestreden afscheid van de politiek. Drie jaar later zou ze overlijden. Inmiddels hebben deze voorvrouwen wel enige aandacht gekregen in publicaties en tentoonstellingen.³ Een borstbeeld van Suze Groeneweg en een portret van Carry Pothuis-Smit sieren sinds enkele jaren de Staten-Generaal. Maar naast deze uitzonderlijke politici waren er in de jaren 1917-1927 veel meer vrouwen met politieke ambities. Over hen gaat dit boek.

Op zoek naar de eerste vrouwelijke volksvertegenwoordigers

Het idee om op zoek te gaan naar die eerste gekozen vrouwelijke volksvertegenwoordigers ontstond nadat ik in 2017 de vraag kreeg in de Eerste Kamer te spreken over de betekenis van het passieve vrouwenkiesrecht. Een eeuw geleden had de uitruil van de verbreding van het kiesrecht tegen de financiering van bijzonder onderwijs plaatsgevonden. De betekenis van deze overeenkomst, de zogenoemde Pacificatie, was een symposium waard. Uiteraard hoorde daar aandacht voor het vrouwenkiesrecht bij.⁴ Voor mijn lezing dacht ik in eerste instantie aan een

Na afloop van de grondwetsdebatten krijgt Abraham Kuiper van minister-president Cort van der Linden, 'Sinter-Cort', de financiering van het bijzonder onderwijs, Pieter Jelles Troelstra ontvangt het algemeen mannenkiesrecht, en Aletta Jacobs 'NIKS'

betoog over Aletta Jacobs, Suze Groeneweg en Carry Pothuis-Smit, en de vraag waarom Groeneweg wel in het parlement kwam en Jacobs niet.

Maar ik beseftte dat een verhaal over deze vrouwen zich zou beperken tot de landelijke politiek, terwijl er ook vrouwen in gemeenteraden waren gekozen. Wie waren dat eigenlijk? Hierover was vrijwel niets bekend. Alleen van de historicus Jan de Roos waren relevante publicaties verschenen.⁵ Dit onderbelichte aspect in de politieke geschiedenis en genderstudies stimuleerde mij om te achterhalen wie die eerste, door mannen gekozen, vrouwelijke gemeenteraadsleden waren. Ik wilde achterhalen hoeveel vrouwen zich kandidaat hadden gesteld en hoeveel van hen het daadwerkelijk lukte verkozen te worden. Nadat deze cijfers waren achterhaald, wilde ik weten wat er gebeurde nadat het actieve vrouwenkiesrecht was verworven. Kwamen er toen bijvoorbeeld meer vrouwelijke politici? Dit was eveneens onbekend. Ik moest